

SIYASİ BİR KURAM METAFİZİKSEL VEYA FELSEFİ DOĞRU(LUK) OLMADAN UZLAŞMAZLARI UZLAŞTIRABİLİR Mİ?

Yrd. Doç. Dr. Sedat YAZICI*

Bir siyasi kuramı uygulanabilir kılan nitelik veya özellikler aynı zamanda o kuramı doğru kılan nitelik veya özellikler arasında yer almalı mıdır? Günümüz siyaset felsefesinin çözmeye çalıştığı bu sorun aslında Platon'la başlar. Bilindiği gibi Platon'un *Devlet* adlı yapıtında tasarladığı ideal devlet anlayışının temeli onun bilgi kuramına dayanır. Platon'un, kuramsal olarak doğru olduğuna inandığı bu devlet anlayışını dostu Sicilya Kralı Dionysios'un yardımıyla uygulamak istediğini, bu nedenle kralla ve bir çok insanla başının derde girdiğini biliyoruz. Platon, metafiziksel ve bilimsel (epistemik) bakımdan doğru olan bir siyasi kuramın uygulanabilir olamayacağını görmüş olmalı ki yaşlılık döneminde kaleme aldığı *Yasalar* adlı kitabında varolan toplumsal değer ve inançları göz önünde bulundurarak uygulanabilirlik bakımından daha gerçekçi bir kuram ortaya koyar. Ancak Platon, yine de İdeal Devlet tasarımının daha "doğru" olduğu düşüncesinde ısrar eder.

Benzer sorunla aradan geçen yaklaşık iki bin üç yüz yıl sonra çağdaş siyaset felsefesinin önemli simalarından John Rawls karşılaşır. Ancak Rawls'un ne bir kral dostu vardı, ne de kuramını herhangi bir ülkede uygulama macerasına tutulmuştu. Onu Platon'la benzer kılan, Sidgwick ve Mill'den sonra Anglo-Sakson siyaset felsefesi geleneğinin en önemli yapıtı olarak nitelendirilen *Bir Adalet Kuramı* (1971) adlı kitabında temellendirdiği kuramı uygulanabilirlik bakımından savunulamaz görerek *Siyasi Liberalizm* (1993) adlı kitabında değiştirmesidir. Ancak, Platon'un aksine, Rawls her zaman kuramsal temellendirmenin uygulanabilirlik niteliğini de içermesi gerektiğini savunmuştur.

Bu yazının amacı John Rawls'un adalet anlayışına ilişkin her iki kitapta savunduğu görüşleri kısaca özetleyerek ikinci kitabında ileri sürmüş olduğu liberal siyaset kuramının hiç bir felsefi, metafiziksel yada bilimsel "doğru(luk)" kavramına başvurmadan savunulması gerektiğine ilişkin görüşünü tartışmaktır. Bir liberal siyasi kuramı, kendisinin "doğru", aynı zamanda onunla çelişen görüşlerin de "yanlış" olduğunu ileri sürme-

* Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

den temellendirmek olanaklı mıdır? Rawls'un "sakınma yöntemi" diye adlandırdığı bu görüş savunulabilir mi? Böyle bir yaklaşım-Rawls'a göre, çağdaş liberal demokratik toplumların bir olgusu olan, her zaman da olgusu olacak olan- birbirleriyle uzlaşmaz felsefi, dini ve moral doktrinler arasında liberal siyasi adalet ilkeleri üzerinde ortak-uzlaşma sağlamaya yönelik pratik bir katkı sağlar mı?

Rawls'un *Bir Adalet Kuramı* adlı kitabındaki temel amacı Kant, Locke ve Rousseau siyaset felsefesi geleneği içinde kalarak yararcılığa (utilitarianism) alternatif adalet anlayışı geliştirmektir. Rawls'a göre, yararcılık bir siyasi ve ahlak kuramı olarak batı toplumunda uzun süre etkili olan ve halen de olmakta olan bir düşünce geleneğidir. Bilindiği gibi Hume, Bentham ve Mill gibi felsefecilerce geliştirilen yararcılık kuramına karşı getirilen en önemli eleştiri onun adalet ilkeleriyle örtüşmediği, genel toplumsal iyilik uğruna belli bir grup insanın haklarının çiğnenmesini meşru gördüğü veya görebileceği yönünde olmuştur. Gerçekten de böyle bir sonucu yararcılığın temel ilkesinden çıkarmak hiç de zor görünmemektedir. Yararcılığa göre bir ahlaki veya siyasi eylemin doğruluğu, alternatiflerine göre en fazla sayıda insanın en fazla mutluluğunu artırıyorsa doğrudur. Rawls, bu temel ilkedeki hareketle yararcılığın iki özelliğini çıkarır. Birincisi, yararcılıkta "hak" veya "doğru(luk)" "iyi"ye göre belirlenmiştir ve hakkın iyiye önceliği vardır. İkincisi, yararcılık toplumsal iyiliklerin dağıtılmasında insanlar arasındaki bireysel farklılıkları gözetmez. Kuşkusuz adalet insanlar arasında yansız olmalıdır, yani, aynı durumda olanlara aynı davranılmalıdır. Ancak, adalet farklı durumda olanlara da farklı davranmayı gerektirir. Demek ki, yararcılık genel toplumsal iyiliğin ölçülmesinde herkesi "aynı" olarak alırken ve "hak"ı veya "doğru"yu bu toplumsal "iyi"liğe göre belirlerken adalet yönünden kabul edilemez bir düşünceyi ifade etmektedir.

Rawls, yararcılığa karşı bu temel eleştiri yaptıktan sonra "hakkaniyet olarak adalet" olarak nitelendirdiği kendi kuramının temel ilkelerini savunur. Hakkaniyet olarak adaletin genel ilkesi şudur:

"Bütün temel toplumsal iyilikler-özgürlük, fırsat, gelir, zenginlik ve öz-saygı temelleri-bu iyiliklerin tümünün veya herhangi birinin eşitsiz dağıtımını en az avantajlı olanların yararına değilse, eşit dağıtılmalıdır"¹

Bu genel ilkenin yanı sıra *hakkaniyet olarak adalet*in iki özel ilkesi bulunmaktadır:

Birinci İlke: Her birey, herkes için benzer özgürlük sistemiyle bağdaşır, eşit temel özgürlüklerin en geniş bütünsel sistemine ilişkin eşit hakka sahiptir.

İkinci İlke: Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler;

a) En az avantajlı olanların en fazla yararına, ve

b) Adil fırsat eşitliği koşullarında herkese açık görev ve durumlara verilecek şekilde düzenlenmelidir.

Bu iki ilke arasında birinci ilkenin ikinci ilkeye önceliği vardır. Buna göre özgür-

¹ John Rawls, *A Theory of Justice*, 1971, s. 303.

lükler ancak daha fazla özgürlük adına sınırlandırılabilir. İkinci ilke içinde de (b)'nin (a)'ya önceliği vardır. Bu iki ilke temel iyiliklerin nasıl dağıtılacağına ilişkin bir düzenleme öngörür. Rawls, böyle bir düzenlemede, toplumsal ve doğal eşitsizliklerin ahlaki bakımdan keyfi olduklarını düşünerek temel iyiliklerin en az avantajlı olanların (zeka, güç, siyasi yetke, toplumsal konum vs. bakımından) en fazla yararına olacak şekilde dağıtılması gerektiğini savunur. Adalet, yararcılığın düşündüğü gibi, yalnızca etkinlik, üretkenlik veya verimlilik gibi kavramlarla açıklanamaz. Ayrıca Rawls, birinci ilkenin yani özgürlük ilkesinin ikinci ilkeye öncelliğini savunarak yararcılığın hakkı (doğruyu) iyiye göre belirlediği düşüncesini tersine çevirir. Bütün deontolojik kuramlarda olduğu gibi, hakkaniyet olarak adalet anlayışına göre iyinin hakka önceliği değil, hakkın iyiye önceliği vardır.

Rawls, bu iki ilkeyi Kant ahlak felsefesinin de temel kaynağı olan akılcılık yöntemine göre gerekçelendirir. Ona göre, “adalet kuramı, rasyonel seçim kuramının bir parçası, belki de en önemli parçasıdır.” Başlangıç durumundaki (original position) taraflar (bireyler), adalet ilkelerini “bilmezlik peçesi” içinde seçerler. Yani taraflar, kendi doğal yeteneğini, zekasını, sosyal durumunu, gelecekte hangi toplumsal durumda olacağını bilmeden; yalnızca genel psiko-sosyal olguların bilgisine sahip olarak seçim yaparlar. Böylece, temel toplumsal kurumlara ilişkin adalet ilkelerini belirlemek üzere görüşen insanlar eşit ve özgür bireyler olarak Rawls'un ileri sürdüğü iki ilkeyi alternatifler arasından seçerler. Rawls'un başlangıç durumuna ve bilmezlik peçesine ilişkin betimlemeleri Kant'ın “numenal ben”inin hemen hemen aynısıdır.

Ancak, Rawls'un Kant'a olan yakınlığı onun adalet anlayışına getirilen eleştirilerin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Gerçekten de Rawls'a getirilen eleştirilerin başında kuramının metafiziksel bulunması ve varolan değerleri göz önünde bulundurmaması olmuştur. Ancak, Rawls'a göre *Bir Adalet Kuramı*'nin temel sorunu adalet kuramının bütüncü (comprehensive) bir doktrin olarak temellendirilmiş olması, bütüncü kuramlarla politik kuram arasında bir ayırımın yapılmamış olmasıdır. Çoğulculuk liberal demokratik toplumların bir olgusudur. Bu olgu geçici bir olgu değil, liberal demokratik toplumlarda her zaman var olacak bir olgudur. Yaşamın hemen hemen her alanına ilişkin dini, felsefi veya moral değerler koyan bütüncü bir kuramın çoğulculuğun sosyal bir olgu olduğu toplumlarda uygulanması, zor kullanmanın dışında, hemen hemen olanaksızdır. Bu nedenle Rawls, sonraki yazılarında yaptığı değişikliklerin bütüncü bir doktrin olarak ortaya konan siyasi kuramların uygulanabilir ve kalıcı olmada karşılaşacağı güçlüklerle ilişkin kaygılardan kaynaklandığını ileri sürer². Son-dönem Rawls'un savunduğu hakkaniyet olarak adalet yine de moral temeli olan bir kuramdır, ancak sınırlı bir alana, yani siyasi alana ilişkin bir kuram.

Rawls'un *Siyasi Liberalizm* adlı kitabında savunduğu hakkaniyet olarak adalet sa-

² John, Rawls, *Political Liberalism*, s. xvii.

dece bireylerin Kantçı anlamda akılcılığı üzerine değil aynı zamanda makul (reasonable) olmaları üzerine kurulur. Siyasi liberalizmin temel sorusu şudur: “Özgür ve eşit yurttaşlarının, birbiriyle çatışan ve hatta karşılaştırılmaz felsefi, dini ve ahlaki doktrinlerle temelden ayrıldığı adil ve kalıcı bir toplum nasıl mümkündür?”³

Son-dönem Rawls, adalet kuramını “metafiziksel değil, siyasi” bir kuram olarak temellendirmeye çalışır. Bu kuramın gerekçelendirmesi tartışmalı felsefi görüşlere göre değil, yurttaşların “kamu aklına” (public reason) dayanan, kamu gerekçelendirmesidir (public justification). Rawls, böyle bir gerekçelendirmede, siyasi liberalizmin herhangi bilgilimsel veya felsefi doğru(luk) değeri ortaya koymasına gerek olmadığını, kendi ilkelereyle çelişen doktrinlerin de yanlış olduğunu ileri sürmeden yapılabileceğini savunur. “Siyasi liberalizm hoşgörü ilkesini felsefenin kendisine uygular”⁴ Rawls, sakinme yöntemini ve gerekçesini şöyle ifade eder:

“Bazıları böyle bir düşünsel anlaşmaya [ortak uzlaşma] varmanın kendisinin bu düşüncenin doğru veya çok yüksek oranda olası olarak değerlendirilmesi için yeterli temel olduğunda ısrar edebilirler. Ancak, böyle bir ileri adımdan sakınınız: Bu gereksizdir ve de gerekçelendirmesi kamu temeline dayanan bir uzlaşma aramanın pratik amacını engeller.”⁵

Bu paragrafta göze çarpan en önemli düşünce Rawls’un sakinme yöntemini benimsemesindeki temel neden pratik bir kaygıdan kaynaklanmaktadır. Rawls’a göre çağdaş toplumda varolan metafiziksel, dini ve moral doktrinler belli esnekliğe sahiptirler. Bu esneklik sayesinde yurttaşlar kendi doktrinleriyle liberal demokrasi arasında belli noktalarda örtüşme bulabilirler. Eğer liberal demokratik adalet kuramına bir felsefi veya metafiziksel doğruluk addederek onunla uzlaşmaz felsefi, dini veya moral görüşlere sahip insanların görüşlerinin yanlış olduğunu söylersek beklenen desteği ilk başta kaybetmiş oluruz. Bu bakımdan ele alındığında, Rawls sakinme yönteminin ortak-uzlaşma sağlamaya yönelik psiko-sosyal bakımdan önemli bir etkisinin olduğunu düşünmektedir. Kuşkusuz bu tür bir kaygının pratik bakımdan anlamlı olup olmadığının yanıtını psiko-sosyal araştırmalar verecektir.

Ancak, sakinme yönteminin ortak-uzlaşma sağlamaya yönelik psiko-sosyal etkisi olsa bile bu etki doğrudan inançların kendilerine yönelik bir etki değil, inançların taşıyıcılarına yönelik bir etki olabilir. Bir felsefi, dini veya moral doktrini benimsemiş insanlar arasında söz konusu doktrini algılama ve yorumlama bakımından önemli farklılıkların olduğu sosyal bir olgudur. Buna göre makullük daha çok bireysel algılamaya dayalı bir makullük gibi görünüyor. Rawls, makullük sıfatını hem doktrinler için, hem de kişiler için kullanmaktadır. Ancak, bir doktrin eğer kavramsal, düşünsel ve değerler yönün-

³ Age. s. 47.

⁴ Age. s. 10.

⁵ Age. s. 153.

den Rawls'un öngördüğü liberal demokratik adalet ilkeleriyle çelişiyorsa beklenen ortak-uzlaşma boşunadır. Rawls, çağdaş toplumlarda varolan bildik metafiziksel, dini ve moral doktrinleri, bu arada yararcılığı da, makul (reasonable) doktrinler olarak görür. Hatırlanacağı gibi, ilk-dönem Rawls adalet kuramını yararcılığa karşı bir kuram olarak ortaya koymuştu. Şimdi aynı Rawls, sön-dönemde, yararcılık kuramını benimsemiş birinin liberal demokratik adalet ilkelerini, yani hakkaniyet olarak adalet ilkelerini, kabul edeceğini ve ortak-uzlaşmaya katılacağını savunmaktadır. Kanımca Rawls, ortak uzlaşmanın doktrinsel temelde olabileceğini savunurken ciddi felsefi sorunlarla karşılaşır.

Ancak sonuç ne olursa olsun, Rawls'un önerdiği sakinme yöntemi sonuç itibarıyla pratik kaygıdan kaynaklanan bir öneri olmaktan öte sonuçlar içermektedir. Böyle bir yöntem bir sosyal adalet kuramının doğrusuz savunulacağı savını içermesi bakımından siyaset felsefesi geleneğinin pek de kolay kabul edebileceği yaklaşım değildir. Örneğin, Joseph Raz'a göre, farklı adalet anlayışlarından birini önermek onu doğru, makul ve geçerli bir kuram olarak önermektir. Bu nedenle, Raz'a göre, "hiçbir adalet doğrusuz olmaz."⁶ Jean Hampton, benzer noktadan hareket ederek hoşgörü ilkesinin yanlış fikirlerle hoşgörü gösterileceği anlamını içermediğini, dolayısıyla Rawls'un kaygısının yanlış bir temele dayandığını savunur. "Yanlış düşüncelere sahip olanlara hoşgörümlü davranmak farklı bir şey, düşüncelerin kendisine hoşgörümlü davranmak tamamen farklı bir şeydir"⁷ Hoşgörü ilkesi ikinci tavrı değil, sadece birinci tavrı kapsar. Böyle bir ayrımı yapınca ve insanların birbirleriyle tartışmada evrensel değerlere bağlı kalması koşuluyla kamu alanında adalete ilişkin doğru arama uğraşının hiç kimsenin güvenliğini tehdit etmeyeceği görülecektir.

Eğer ortak uzlaşma sağlamada felsefi ve metafiziksel temellendirmelere başvurulmayacaksa böyle bir uzlaşmanın sağlanmasında felsefecinin oynayacağı yegane rol siyasetçi rolüdür. Ama felsefecinin siyasetçiden farklı bir görevi vardır. Siyasetçi fikirlerin benimsenmesini amaç edinirken felsefeci her zaman doğrunun peşinde koşan birisidir. Felsefecinin yanlış düşünceye sahip olanları ikna ederek, ama aynı zamanda bu kişilere saygı da duyarak, zihinlerini değiştirme gibi bir sorumluluğu vardır. Eğer bu görüşte hem fikirsek "saygı duyulmayan düşünce ve pratiklere yanlış oldukları için karşı çıkılması gerektiğini"⁸ de kabul etmemiz gerekir. Demek ki, "felsefi aktivitenin kendisi insan doğasına ilişkin önemli bir metafiziksel inanca dayanır."⁹ Bu inanç, saygı duyulmayacak düşüncelerin ve pratiğin yanlış olduğunu söyleyerek düzeltilmesi gerektiği inancıdır. Hampton, Raz'la aynı görüştedir: Adalette, dolayısıyla siyaset felsefesinde metafiziksel veya felsefi doğruluk değeri öngörmeden herhangi bir temellendirme yapılamaz.

⁶ Raz, Joseph, "Facing Diversity: The Case of Epistemic Abstinence," *Philosophy and Public Affairs* (1000), no: 2, 1990, s. 15.

⁷ Hampton, Jean, "Should Political Philosophy Be Done Without Metaphysics?," *Ethics* (99), 1980, s. 811.

⁸ *Ibid.* s. 813.

⁹ *Ibid.* s.814.

Kuşkusuz Rawls sakinme yöntemiyle liberal demokratik toplumlarda metafiziksel ve felsefi doğruluk temelinde yürütülen siyaset felsefesi faaliyetlerine sınırlama getirme amacıyla değildir. Rawls, sakinme yöntemiyle hakkaniyet olarak adalet ilkelerine doğruluk değeri yüklenmesini tamamen yurttaşların kendisine bırakmıştır. Yurttaşlar, tabii ki bu arada siyaset felsefecileri, kendi bütüncü felsefi, dini ve moral doktrinleri doğrultusunda bu ilkeleri en doğru adalet ilkeleri olarak kabul edebilirler. Raz ve Hampton'un görmezlikten geldiği Rawls'un önerdiği sakinme yönteminin tamamen kamu gerekçelendirmesine ilişkin bir sınırlama olduğu gerçeğidir. Söz konusu olan kamu gerekçelendirmesi olduğunda felsefecinin ortalama bir yurttaştan herhangi bir ayrıcalığı yoktur. Felsefi ve metafiziksel bir doğruluk üzerine kurulmuş adalet kuramının bütün yurttaşlarca kabul görmesi ve onun ilkeleri üzerine ortak uzlaşma sağlanmasını beklemek gerçekçi bir beklenti değildir. Kamu gerekçelendirmesine dayanan siyasi bir kuramın tartışmalı felsefi ve metafiziksel doğruluk değeri değil, kamu aklının kabul edebileceği makullük niteliği öngörmesi bu kuramın siyasi idealleriyle gerekçelendirme yöntemi arasındaki içsel bağlantıdan kaynaklanmaktadır.

Kamu gerekçelendirmesi düşüncesi liberal siyasi kuram için merkezi bir öneme sahiptir. Gerald Gaus'un ifade ettiği gibi "liberaller moral ve siyasi ilkelerin ancak toplumun bütün bireylerinin onları kabul edecek nedenleri olduğunda gerekçelenmiş olduğunu savunurlar. Bu nedenle liberaller kamu gerekçelendirmesini vurgularlar."¹⁰ Jeremy Waldron aynı düşünceyi şöyle ifade eder: "Liberaller, kadın ve erkek bütün bireylerin özgürlüğü, yeteneği ve gücüne saygı düşüncesine bağlanmışlardır. Bu bağlılık, sosyal düzenin bütün yönlerinin ya kabul edilebilir kılınmasını ya da herkesçe kabul edilebilirliğinin sağlanmış olması gerekliliğini ortaya çıkarır."¹¹ Bu düşünce Rawls'un liberal adalet kuramında merkezi bir role sahiptir. Liberal demokratik siyasi kuramın meşruluk anlayışı, temel anayasal ilkelerin özgür ve eşit yurttaşların ortak-duyusuyla kabul edilebilir nitelikte değerler ifade etmesini öngörür. Bu öngörü sadece ifade edilen değerler bakımından değil, bu değerlerin gerekçelendirme yöntemi bakımından da zorunludur.

Klasik siyaset felsefesi bir kuramın savunduğu siyasi ve ahlaki ideallerle o kuramın gerekçelendirme yöntemi arasındaki içsel bağlantıyı yeterince göz önünde bulundurmamıştır. Rawls'un savunduğu adalet ilkelerinin içeriği her iki felsefi dönemde de aynı olmasına karşın siyasi kuramının gerekçelendirme yöntemine ilişkin son dönem yazılarında yaptığı değişikliğin liberal demokrasinin siyasi ve ahlaki değerleriyle onun gerekçelendirme yöntemi arasında olması gereken içsel bağlantıyı daha açık bir şekilde görmüş olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Yine bu içsel bağlantıdan dolayıdır ki, farklı felsefi geleneğe gelmelerine karşın Rawls ve Habermas arasında adalet, demokrasi ve insan haklarını temellendirme yöntemi bakımından, son dönem yazıları dikkate

¹⁰ Gaus, Gerald, "Subjective Value and Justificatory Political Theory" *Normas* (23), 1986, s.251.

¹¹ Waldron, Jeremy, "Theoretical Foundation of Liberalism" *The Philosophical Quarterly* (37), 1987, s. 128.

alındığında, dikkate değer bir yakınlığın ortaya çıktığını görüyoruz.¹² Metafiziksel temellendirmeden sakınma, çağdaş liberal demokratik toplumların çoğulculuk olgusunu göz önünde bulundurma, demokratik meşruluğun eşit ve özgür bütün yurttaşların onamasına bağlı oluşu ve demokratik istenç oluşumunu engelleyen unsurların giderilmesine yönelik demokratik değer ve olguların her iki felsefecinin siyasi gerekçelendirme yöntemlerinde ortak noktaları oluşturmaktadır.

Her siyasi kuramın kendine özgü bir gerekçelendirme yöntemi vardır. Bu yazıda, günümüz liberal demokrasi siyaset felsefesinin en önemli düşünürlerinden biri olan John Rawls'un birbirleriyle uzlaşmaz farklı dini, felsefi ve moral doktrinlere sahip yurttaşların liberal adalet ilkeleri üzerinde ortak-uzlaşma sağlamalarında metafiziksel veya felsefi doğru(luk) değerine başvurmamamız gerektiğine ilişkin görüşünü ele aldım. Rawls'un sakınma yöntemi diye adlandırdığı bu düşüncenin onun liberal demokrasi kuramına ait ideallerden kaynaklandığını savunmaya çalıştım. Rawls'un felsefi gelişimi, demokratik idealler ile gerekçelendirme yöntemi arasındaki içsel bağlantıyı göstermesi bakımından ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Rorty, Rawls'un son-dönem siyaset felsefesi anlayışında ortaya çıkan bu değişikliği gerekli ve olumlu bir değişiklik olarak karşılamış ve kendisinin "demokrasinin felsefeye öncelliği" düşüncesine dayanak olarak ele almıştır. Öyle görünüyor ki, demokratik değerlerle gerekçelendirme yöntemi arasındaki içsel bağ yirmi birinci yüzyıl siyaset felsefesinin en tartışmalı odaklarından biri olacak.

KAYNAKÇA

- Gauss, Gerald: "Subjective Value and Justificatory Political Theory," *Nomos* (23), 1986, s.255-271.
- Hampton, Jean: "Should Political Philosophy Be Done Without Metaphysics?," *Ethics* (99), 1980, s. 791-814.
- Rawls, John: *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Massachusetts, 1971.
- : *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1995.
- Raz, Joseph: "Facing Diversity: The Case of Epistemic Abstinence," *Philosophy and Public Affairs* (1000), no: 2, 1990, s.3-46.
- Waldron, Jeremy: "Theoretical Foundation of Liberalism," *The Philosophical Quarterly*(37), 1987, s. 128-144.

¹² Bu konuda Habermas'ın *Between Facts and Norms* ve *The Inclusion of the Other* adlı kitaplarına bakınız.